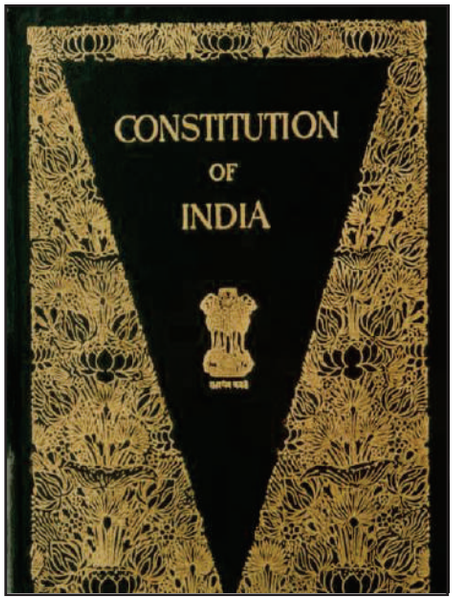
15 ભારતીય બંધારણ

P8Q1P5

આપણો દેશ લોકશાહી દેશ છે. આપણા દેશમાં વિવિધ ધર્મ, જાતિ અને ભાષા ધરાવતા લોકો વસે છે. વિશ્વમાં ભૌગોલિક, સામાજિક અને સ્થાનીય વિવિધતામાં આપણો દેશ સૌથી અલગ તરી આવે છે. અનેક વિવિધતા છતાં દરેકને સમાન તક મળી રહે તે માટે આપણા દેશનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું છે. દરેક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને તેનું પોતાનું બંધારણ હોય છે. બંધારણ દરેક દેશનો મૂળભૂત દસ્તાવેજ છે, જેને અનુસરીને સરકાર દેશનો વહીવટ કરે છે. બંધારણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ દેશનો વહીવટ થવો જોઈએ. આપણા દેશનું બંધારણ વિશ્વમાં સૌથી મોટું લેખિત બંધારણ છે. વિસ્તાર અને ભૌગોલિક રીતે ભિન્નતા તથા પડકારો વચ્ચે દેશના સુચારું સંચાલન માટે બંધારણની રચના કરવામાં આવી છે.

બંધારણનું મુખપૃષ્ઠ

બંધારણનો અર્થ

'કોઈ પણ દેશનું શાસન ચલાવવા માટે ઘડવામાં આવેલા નિયમોના વ્યવસ્થિત સંગ્રહને દેશનું બંધારણ કહેવામાં આવે છે.'

બંધારણના ઘડવૈયા

આપણો દેશ આઝાદ થયા પછી દેશનું સંચાલન કરવા માટે ચોક્કસ માર્ગદર્શિકાની જરૂર હતી. આ માટે બંધારણની રચના કરવાનું જરૂરી જણાયું. બંધારણ ઘડવા માટે રચવામાં આવેલી સભાને 'બંધારણસભા' કહેવામાં આવે છે.

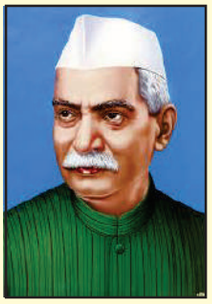
બંધારણસભામાં કુલ 389 સભ્યો હતા. બંધારણ-ઘડતરની પ્રક્રિયા માટે વિવિધ વિષયોને સાંકળતી 23 સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી. જેમાં જુદી-જુદી કોમ, ધર્મ, લિંગ, ભિન્ન-ભિન્ન ભૌગોલિક પ્રદેશોની વ્યક્તિઓ, રાજકીય પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ તેમજ વિવિધ ક્ષેત્રોની તજજ્ઞ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. સભ્યોમાં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જવાહરલાલ નેહરુ, ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, સરદાર બલદેવસિંઘ, ફ્રેંક એન્થોની, એચ. પી. મોદી, એ. કે. એસ. ઐયર, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, શ્યામાપ્રસાદ મુખરજી, કનૈયાલાલ મુનશી, કે. ટી. શાહ તથા મહિલા પ્રતિનિધિઓમાં સરોજિની નાયડુ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

બંધારણસભાના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા. જ્યારે બંધારણની ખરડા (મુસદ્દા) સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર હતા. બંધારણ-નિર્માણની પ્રક્રિયામાં તેમના વિશેષ યોગદાનને કારણે તેઓને બંધારણના ઘડવૈયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

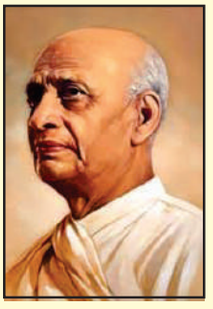
પ્રવૃત્તિ

- નીચે બંધારણસભાના કેટલાક સભ્યોના ફોટા આપ્યા છે. તેમનાં નામ જણાવો.

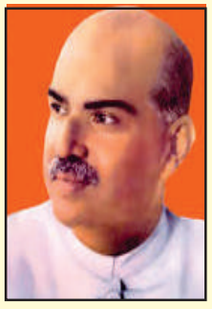

.....

.....

.....

.....

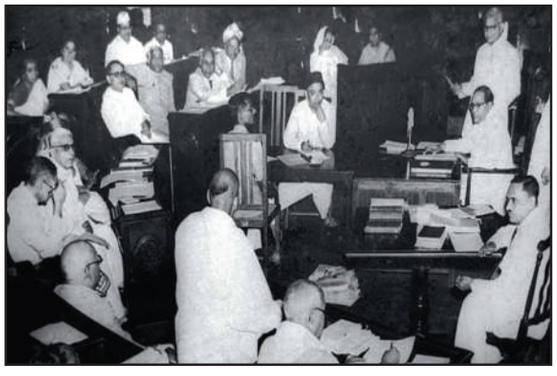

.....

.....

.....

.....

બંધારણસભાની પ્રથમ બેઠક 9 ડિસેમ્બર, 1946ના રોજ મળી હતી. બંધારણસભાએ 2 વર્ષ 11 માસ અને 18 દિવસ મળેલી કુલ 166 બેઠકોમાં બંધારણના ઘડતરની કામગીરી પૂર્ણ કરી હતી. આ પ્રક્રિયામાં તેઓએ દુનિયાના જુદા-જુદા દેશોના બંધારણની મહત્ત્વની બાબતોનો અભ્યાસ કરીને બંધારણને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ભારતની આઝાદી બાદ 26 નવેમ્બર, 1949ના રોજ તૈયાર થયેલા બંધારણને બંધારણસભાએ સ્વીકાર્યું. ત્યાર બાદ તેને 26 જાન્યુઆરી, 1950ના રોજ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું.

બંધારણ-રચનાની બેઠક

દર વર્ષે 26 નવેમ્બરે બંધારણ દિવસની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. બંધારણ દિવસની પૂર્વ સંધ્યાએ દિલ્લીમાં સંસદભવન અને રાષ્ટ્રપતિ ભવનને રંગબેરંગી રોશનીથી શણગારવામાં આવે છે. બંધારણમાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપનાર ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરને આ દિવસે ખાસ યાદ કરવામાં આવે છે.

બંધારણની વિશેષતા

આપણું બંધારણ અનેક રીતે વિશેષ અને ખાસ કહી શકાય તેવું છે. આપણા દેશનું બંધારણ વિશ્વમાં સૌથી મોટું લેખિત બંધારણ છે. બંધારણની શરૂઆત આમુખથી થાય છે. આમુખ એટલે પ્રસ્તાવના. એમાં શાસનના પાયારૂપ સિદ્ધાંતો અને ધ્યેયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ બંધારણની કેટલીક વિશેષતાઓ વિશે આપણે જાણીશું.

મતદાન

લોકશાહી : ભારતે લોકશાહી શાસન પદ્ધતિ અપનાવી છે. લોકશાહીની બહુ જ પ્રચલિત અને સરળ ભાષામાં અપાયેલી વ્યાખ્યા મુજબ 'લોકોનું, લોકો દ્વારા અને લોકો માટે ચાલતું શાસન' એટલે લોકશાહી. પ્રજાની સત્તા કે ચલણવાળું, પ્રજાના વહીવટવાળું શાસન. ભારતમાં સામાન્ય રીતે દર પાંચ વર્ષે ચૂંટણીઓ યોજાય છે. જેમાં લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરે છે. ચૂંટાયેલા સભ્યો પાંચ વર્ષ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. દેશનો નાગરિક જાતિ, જ્ઞાતિ કે ધર્મના ભેદભાવ વગર ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરી શકે છે. સ્વતંત્રતા એ લોકશાહીનું મહત્ત્વનું પાસું છે.

જાણવું ગમશે

- બંધારણના નિર્માણ વખતે મતાધિકાર માટે 21 વર્ષની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવી હતી.
- બંધારણ અમલી બન્યાનાં 39 વર્ષ પછી ઈ.સ. 1989 માં બંધારણમાં 61મો સુધારો કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી મતાધિકાર માટેની ઉંમર 18 વર્ષ નક્કી કરવામાં આવી.

બિનસાંપ્રદાયિક : ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. બિનસાંપ્રદાયિક એટલે દેશનું શાસન કોઈ સંપ્રદાયની કે ધર્મની માન્યતાને આધારે ન ચાલે. સંપ્રદાયને આધારે એક કે બીજા નાગરિક વચ્ચે ભેદભાવ કે પક્ષપાત રાખતું ન હોય. દરેક નાગરિકને ધર્મ કે સંપ્રદાય સંબંધી કેટલીક સ્વતંત્રતાઓની ખાતરી આપણા બંધારણમાં આપવામાં આવી છે. તેના આધારે નાગરિકને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની, માન્યતા ધરાવવાની અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે.

સાંપ્રદાયિક પ્રતીકો

જાણવું ગમશે

ઈ.સ. 1976ના 42 મા બંધારણીય સુધારાથી આમુખમાં 'બિનસાંપ્રદાયિક' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો.

પ્રજાસત્તાક : ભારત પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર છે. પ્રજાસત્તાક એટલે જેમાં લોકોના હાથમાં સત્તા હોય તેવું રાષ્ટ્ર, જેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ વહીવટ સંભાળતા હોય છે. રાષ્ટ્રના વડાનું સ્થાન રાજાશાહીની જેમ વંશપરંપરાગત

હોતું નથી પણ તેઓ પરોક્ષ મતદાનથી ચૂંટાય છે. આ વ્યવસ્થામાં પંચાયતથી સંસદ સુધીના તમામ હોદ્દાઓ જાતિ, જ્ઞાતિ કે ધર્મ જેવા કોઈ ભેદભાવ વગર તમામ નાગરિકો માટે ખુલ્લા હોય છે.

સંઘ રાજ્ય

ભારત એક સંઘ રાજ્ય છે એટલે કે જુદાં-જુદાં રાજ્યનો બનેલો એક 'સંઘ' છે. આપણા જેવા વિશાળ અને વિવિધતા ધરાવતા દેશમાં એક જ કેન્દ્રમાંથી શાસન કરવું કઠિન છે એટલે આપણા બંધારણમાં સંઘીય શાસન-વ્યવસ્થાની જોગવાઈ કરેલી છે.

સંઘીય શાસન-વ્યવસ્થામાં બે પ્રકારની રચના કરવામાં આવે છે : (1) સંઘ સરકાર અને (2) રાજ્ય સરકાર. આ બંને પ્રકારની સરકારો વચ્ચે કાર્યો અને સત્તાઓની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. દેશનાં મહત્ત્વનાં કાર્યો અને સત્તાઓ સંઘ સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં છે. સંઘ સરકારને કેન્દ્ર સરકાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

મૂળભૂત હકો અને ફરજો

દેશનું બંધારણ નાગરિકોને લોકશાહીના મૂળભૂત હકો અને ફરજોની પ્રતીતિ કરાવે છે. નાગરિક તરીકે આપણે કેટલાક હકો ભોગવીએ છીએ. પરંતુ આપણા હકથી બીજા વ્યક્તિના હકને નુકસાન ન થાય તે માટે તેમજ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં દરેક નાગરિકને સહયોગી બનાવવા માટે મૂળભૂત ફરજો પણ આપવામાં આવી છે. હકો અને ફરજો એક સિક્કાની બે બાજુઓ જેવા છે જે બાબતે આપણે અભ્યાસ કરીએ :

મૂળભૂત હકો : રાષ્ટ્રની સ્થિરતા અને વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાના રક્ષણ અર્થે મૂળભૂત હકો જરૂરી છે.

(1) સમાનતાનો હક : કાયદાની દૃષ્ટિએ બધા નાગરિકો સમાન છે. ધર્મ, જાતિ, લિંગ અને રંગને આધારે કોઈ સાથે પક્ષપાત અને ભેદભાવ કરવામાં ન આવે તેમજ બધા નાગરિકોને યોગ્યતા પ્રમાણે સમાન તક મળે.

(2) સ્વતંત્રતાનો હક : દેશના દરેક નાગરિકને પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. દરેક નાગરિકને સમગ્ર દેશમાં હરવા-ફરવા, વસવાટ કરવાની તેમજ વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે.

(3) શોષણ સામે વિરોધનો હક : કોઈ પણ વ્યક્તિનું બીજા વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે શોષણ ન થાય એવા શોષણ-વિહીન સમાજની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બંધારણનો છે. ચૌદ વર્ષથી નીચેની ઉંમરનાં બાળકોને બાળમજૂરી કરાવવી એ તેનું શોષણ જ કહેવાય તેથી એ ગુનો છે. પોતાનું શોષણ થતું અટકાવવા તેનો વિરોધ કરવા આ હક આપવામાં આવ્યો છે.

(4) ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો હક : દેશના દરેક નાગરિકને નૈતિકતા અને સ્વાસ્થ્યની વિરુદ્ધ ન હોય એવો કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની તથા તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે.

(5) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હક : કોઈ પણ નાગરિકને પોતાની ભાષા, બોલી, પ્રણાલિકાઓ, આદર્શો, મૂલ્યો વગેરે ધરાવવાની, જાળવી રાખવાની અને વિકાસ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે.

(6) બંધારણીય ઈલાજોનો હક : ગમે એટલા કાયદા ઘડવામાં આવે, મૂળભૂત હકોની જોગવાઈ કરવામાં આવે પરંતુ જો તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય તો આવી સ્વતંત્રતાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. તેથી આ હકોના અમલ માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જો નાગરિકોને મૂળભૂત અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવે, તો ન્યાયાલયનો આશરો લઈ શકે છે. આથી જ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આ હકને બંધારણના 'આત્મા' સમાન કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલા મૂળભૂત હકો વિશિષ્ટ સંજોગોમાં મર્યાદિત સમય માટે સ્થગિત કરી શકાય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના હકોનો ઉપયોગ કોઈ વ્યક્તિ, સમૂહ કે રાષ્ટ્રના હિતને નુકસાન કરે એ રીતે ભોગવી શકતી નથી.

જાણવું ગમશે

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભાએ તારીખ 10 ડિસેમ્બર, 1948ના રોજ માનવ-અધિકારો જાહેર કર્યા છે. તેથી 10 ડિસેમ્બરને 'માનવ અધિકાર દિન' તરીકે ઊજવવામાં આવે છે.

મૂળભૂત ફરજો

જેમ નાગરિકોને કેટલાક મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે તેમ નાગરિકો માટે કેટલીક મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે :

(ક) બંધારણને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો તથા સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની તથા તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

જાણવું ગમશે

- મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ ઈ.સ. 1976 માં બંધારણમાં સુધારો કરીને કરવામાં આવ્યો છે.
- ભારતમાં 6 જાન્યુઆરીને 'મૂળભૂત ફરજદિન' તરીકે ઊજવવામાં આવે છે.

ભારતના બંધારણને એક પવિત્ર ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે. જો લેખિત બંધારણ ન હોય તો કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની રીતે દેશના વહીવટમાં અરાજકતા ફેલાવી શકે. બંધારણ આપણી ન્યાય-પ્રણાલીને જાળવે છે. તેમજ લોકોને એક મર્યાદામાં રહીને એકત્વના ભાવથી કામ કરવા પ્રેરિત કરે છે.

પ્રવૃત્તિ

શાળામાં બંધારણના મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો પર આધારિત ક્વિઝ યોજો.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) બંધારણની શરૂઆત .....થી થાય છે.

(2) બંધારણસભાના અધ્યક્ષ ..... હતા.

(3) બંધારણસભામાં કુલ ..... સભ્યો હતા.

(4) બંધારણમાં ..... શાસન-વ્યવસ્થાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં લખો :

(1) બંધારણનો અર્થ જણાવો.

(2) બંધારણના ઘડવૈયા તરીકે કોને ઓળખવામાં આવે છે ?

(3) લોકશાહી એટલે શું ?

(4) બંધારણ ક્યારે અમલમાં આવ્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) બંધારણની મુખ્ય વિશેષતાઓ જણાવો.

(2) કોઈ પણ બે મૂળભૂત હકો વિશે જણાવો.

(3) કોઈ પણ ચાર મૂળભૂત ફરજો જણાવો.

4. વિચારો અને લખો :

(1) જો નાગરિકોને મૂળભૂત હકો આપવામાં ન આવે તો કેવી સ્થિતિ સર્જાય ?

(2) તમામ મૂળભૂત ફરજો - વિદ્યાર્થીનાં જીવનમાં કેવી રીતે બજાવી શકાય ?

(3) 26 નવેમ્બરને બંધારણ-દિવસ તરીકે શા માટે ઊજવવામાં આવે છે ?